

УДК 911.3

Машкова О.В.

Закономірності просторової диференціації сільського життєвого середовища Херсонської області

Стаття присвячена виявленню найбільш впливових факторів територіальної диференціації умов життєдіяльності сільського населення. Стаття також містить районування Херсонської області за особливостями впливу різних чинників на розвиток сільської місцевості.

Ключові слова: територіальна диференціація, сільське населення, умови життєдіяльності.

Машкова О.В. Закономерности пространственной дифференциации сельской жизненной среды Херсонской области. Статья посвящена выявлению наиболее влиятельных факторов территориальной дифференциации условий жизнедеятельности сельского населения. Статья также содержит районирование Херсонской области по особенностям влияния разных факторов на развитие сельской местности.

Ключевые слова: территориальная дифференциация, сельское население, условия жизнедеятельности.

Mashkova O.V. Conformities to the law of spatial differentiation of rural vital environment of the Kherson region. The article is devoted to revealing the most influential factors of territorial differentiation of countryside population life condition. The article also includes division of Kherson region into the district encoding to the countryside specifics of different factor's influence on the countryside population life condition.

Keywords: territorial differentiation, countryside population, life condition.

Постановка проблеми. Територія України відноситься до ареалів давнього заселення і має багату історію створення поселень. Сільські поселення на території України згадувались задовго до нашої ери Геродотом, Страбоном, Птолемеєм. Вже у 8-9 ст. нашої ери для сільської місцевості (СМ) Київської Русі характерними були не тільки «селища», але й укріплені поселення у СМ. Зауважимо, що в процесі історичного розвитку поселенська мережа (зокрема сільського населення) багаторазово видозмінювалась, оскільки для формування системи розселення завжди було характерним пристосування, своєрідна адаптація до змін природи, господарства, історичних та політичних процесів і т.д.. Фактично, системи розселення можна розглядати як певний матеріальний прояв умов розвитку популяції людини, як результат коадаптації людської спільноти до умов життєдіяльності (УЖ) – як соціально-економічних так і природних. Так, протягом ХХ ст. на території України відбулись докорінні зміни у розселенні сільського населення (СН). У дореволюційний період у СМ України проживало 80% населення. Соціальні зміни, індустріалізація, освоєння нових територій, створення великих наукових центрів, важкі умови життя на селі зумовили інтенсивні процеси індустріалізації, тобто розвиток міст. Відповідно, наприкінці ХХ ст. частка міського населення становила 68%, а сільського – лише 32%. В межах Херсонської області частка СН скоротилась на 20% лише за останні півсторіччя – від 59,6% у 1959 р. до 39,5% в 2006 р.

Тому, різні аспекти вивчення УЖ суспільства у СМ були та залишаються одними з пріоритетних напрямків суспільно-географічних досліджень. Сучасні реалії розвитку українського села примушують ставити безліч питань, які стосуються незворотних процесів скорочення населення у СМ, перебудови демографічної структури села, виникнення нових форм господарювання тощо.

Розуміння того, які з цих процесів є об'єктивними і відповідають прогресивному розвитку суспільства в цілому, а які є наслідком певних прорахунків політики реформування аграрного сектору економіки дозволить більш відповідально і обгрунтовано говорити про ті чи інші заходи щодо відродження та перебудови СМ.

Безумовно, виконання такого завдання і пошук відповідей на питання, що виникають під час суспільно-географічних досліджень СМ є неможливими без всебічного аналізу чинників її сучасного розвитку на різних рівнях – локальному, регіональному, національному. Територіальна диференціація УЖ СН пояснюється сукупною дією численних умов, факторів, чинників. Інтегральним показником УЖ населення в найбільш загальному розумінні є якість життя (ЯЖ) [4].

Аналіз останніх публікацій. До концепції ЯЖ вітчизняна наука прийшла через проблематику дослідження категорій «рівень життя» та «спосіб життя», які були еквівалентами поняття «якості життя» в зарубіжній літературі. В Україні найбільш відомими в плані досліджень, спрямованих на удосконалення просторової організації суспільства, поліпшення якості життя територіальних спільнот людей, є роботи І.О. Горленко, І.В. Гукалової, Л.М. Немець, Я.Б. Олійника, Л.Г. Руденка, С.П. Соська, А.В. Степаненка, О.Г. Топчієва, М.І. Фащевського, О.І. Шаблія та інших відомих географів, економістів, демографів, соціологів.

Визначаючи питання термінології зауважимо, що особливої уваги заслуговують, на наш погляд, визначення, запропоновані І.М. Прибитковою та І.В. Гукаловою. Перший автор під ЯЖ розуміє оцінку сукупності умов фізичного, розумового та соціального благополуччя, як вони уявляються окремим індивідом й окремою групою населення [5]. В іншому випадку ЯЖ територіальної спільноти людей визначається як її (спільноти) здатність в силу специфічних умов і чинників (природних, соціально-економічних, екологічних) задовольняти власні потреби та інтереси, забезпечувати високий рівень здоров'я, відтворення процесів життєдіяльності та стійкий розвиток [1]. Підкреслимо, що в цих формулюваннях є певні принципові розбіжності, зокрема, в першому випадку зроблено наголос на «умовах» (об'єктивній стороні), в другому визначенні на перший план висунуто суб'єктивні складові формування ЯЖ («здатність»), і, власне, ЯЖ постає перед нами як динамічна категорія. Така постановка питання є, на наш погляд, більш доцільною, адже просторово-часові зміни соціо-економіко-географічного, природно-географічного середовища та суспільно-політичної ситуації визначають високу динамічність та мінливість тих складових, що формують життєве середовище і ЯЖ як окремої людини, так і суспільства загалом.

Мета дослідження – виявлення особливостей просторової диференціації життєвого середовища СН Херсонської області.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для досягнення цієї мети були поставлені і вирішені такі завдання:

- виявити найбільш вагомні чинники розвитку (за допомогою регресійного аналізу) та просторові особливості їх впливу;
- провести районування території Херсонської області за особливостями впливу різних чинників на розвиток СМ;
- проаналізувати сучасні підходи щодо оцінки факторів розвитку СМ.

Як вихідні дані нами використана така статистична інформація в розрізі адміністративних районів Херсонської області (табл. 1): x_1 -бонітет ґрунтів, x_2 - лісистість території (у %), x_3 -розораність, x_4 -водні ресурси в структурі ПРП території, x_5 -відносне транспортно-географічне положення, x_6 – спеціалізація

Таблиця 1

Індикатори розвитку сільської місцевості

Адміністративні утворення	Бонітет ґрунтів, балів	Лісистість, %	Розораність, %	водні ресурси, %	Відносне ТПТ, балів	спеціалізація, балів	Товарність, у балах	Частка міського населення, у %	Частка населення в великих селах	СПТ, балів	Працюючі за межами села, у %	середній розмір села, осіб	формування населення, проміле	Зрошувальні землі, %	Нові будівки, у %	Міграції, проміле	Зарплатна нормована
Бериславський	38,5	3,7	70	11,5	2	0,70	0,50	65,4	83,48	2	18,7	1,19	-8,7	16,4	39,7	-7,9	0,88
Білозерський	36,7	2,9	65	22,1	1	1,38	0,64	85,5	89,9	3	24,3	1,62	-1,36	29,1	44,9	4,8	1,15
Великопетирський	39,6	2,7	82	9,8	4	1,06	0,99	51,9	76,3	1	2,6	1,2	-9,15	9,4	32,2	-15,5	0,94
Великоолександрівський	41,4	4,3	81	4	4	0,58	0,63	63,5	49,4	1	17,4	0,49	-10,25	3,1	27,8	-11,3	0,8
Верхньорогачицький	39,5	2,9	72	7,4	5	0,31	0,81	51,9	33,48	1	14,1	0,49	-11,35	5,2	22,3	-8,5	0,78
Високопільський	40,6	3,8	82	0,3	4	0,51	0,63	60,4	38,37	1	7,6	0,44	-9,43	0,2	25,6	-13,1	0,83
Генієський	27,5	0,9	45	21,4	4	0,70	0,41	45,2	74,73	2	13,5	0,66	-5,33	19	36,3	-7,3	0,93
Голопристанський	26,8	13,6	29	21,9	2	2,07	1,71	75,7	83,66	2,5	5,1	1,39	0,01	26,5	39,4	2,3	0,95
Горностаївський	39,1	2,5	84	6,2	4	0,50	0,79	67,3	59,7	1	13,5	0,75	-6,45	22,4	35,2	-7,9	0,96
Іванівський	33,7	1,2	85	22,6	5	0,67	1,04	69,6	57,87	1	17,5	0,6	-15,37	18,3	45,9	-20,7	0,83
Каланчацький	28,7	1,5	65	24	4	0,99	0,82	48,5	73,24	1,5	29	0,91	-9,1	28,3	48,7	-18,3	0,89
Каховський	38,8	2	80	33,6	3	0,69	0,61	49,8	79,24	2	27,5	1,15	-6,14	47,6	47,4	-9,7	1,28
Нижньорозький	36,9	1,7	90	2	4	0,50	0,54	69,4	62,39	1	13,7	0,76	-10,81	4,7	37,8	-16,4	0,79
Нововоронцовський	39,9	5	72	13,7	3	0,81	0,27	70,6	82,4	1,5	14,3	1,28	-8,36	8,3	26,2	-10,1	0,85
Новотроїцький	28,7	1,1	65	32,7	4	0,56	0,50	59,9	66,58	1	16,4	0,83	-10,89	39,7	41,4	-15,1	0,79
Скадовський	27,7	3,1	55	33,8	2	2,59	1,55	54,3	83,47	2,5	12,1	1,11	0,91	42,3	46,3	-0,7	0,96
Цюрупинський	25,7	26,2	38	19	1	3,90	3,15	49,7	85,28	3	9,8	1,97	3,62	22,7	39,9	4,1	0,85
Чаплинський	34,7	1,4	75	32	3	2,10	1,66	64,5	83,7	1,5	13,6	0,93	-4,76	37,5	50,9	-13,3	0,86
м. Нова Каховка	29	4	60	23	2	1,52	2,10	8,6	75,78	3	19,4	1,25	-4,82	26,1	53,6	5,2	1,74
м. Херсон	36,7	4	25	22,7	0	3,29	1,84	3,2	89,18	4	58,3	1,87	0,23	35,1	59	5,5	1,48

рослинництва, x_7 – товарність рослинництва, x_8 – частка СН (у %), x_9 – частка СН, що мешкає у великих селах (у %), x_{10} – композитне СГП (у балах), x_{11} – частка населення, що працює за межами села (у %), x_{12} – середній розмір села (осіб), x_{13} – частка зрошуваних земель (у %), x_{14} – середня заробітна плата працівників сільськогосподарських підприємств за 2002-2006 рр. (нормована), x_{15} – частка нових житлових будинків, x_{16} – сальдо міграцій в СМ за 2002-2006 рр., x_{17} – середньорічні темпи змін чисельності СН (1989-2006 рр.).

За результатами регресійного аналізу [3] встановлено, що ознаками, які виявились найбільш вагомими, є: відносне транспортно-географічне положення та композитне суспільно-географічне положення (СГП) (табл. 2). Безумовно, кожний з

Таблиця 2

Результати регресійного аналізу

	Beta	Std.Err.	B	Std.Err.	t(17)	p-level
Intercept			21,37751	20,35339	1,05032	0,308275
Var5	-0,492404	0,232414	-6,01668	2,83986	-2,11865	0,049150
Var10	0,413182	0,232414	9,72683	5,47132	1,77778	0,093331

цих факторів є вагомою ознакою інтегрального СГП, але вони уточнюють місце-положення адміністративних одиниць, надаючи положенню більшої конкретики.

Залежність між змінами вказаних вагомих показників та густотою СН на сільськогосподарські угіддя виглядає наступним чином:

$$y = -6,02x_5 + 9,73x_{10} + 21,38;$$

де y – густина СН на одиницю сільськогосподарських земель, осіб/км²; x_5 – відносне транспортно-географічне положення (топологічні відстані до обласного центру); x_{10} – композитне СГП (в балах, центральне – 4, напівпериферійне – 3, периферійне – 2, глибинне – 1).

Зауважимо, що показник відносного транспортно-географічного положення працює як «реактивний» (зворотній чинник) і демонструє наступну закономірність: із зростанням відстані від м. Херсону падає густина сільського населення та демографічне навантаження на сільськогосподарські угіддя. Ця тенденція є характерною як для Лівобережжя Херсонської області із високим показником зрошення, так і для Правобережжя (з незначним зрошенням).

Композитне суспільно-географічне положення має прямий зв'язок з показником густоти населення. Наявність цього зв'язку демонструє наступну закономірність: із покращенням положення, нарощуванням центральності зростає густина населення і, як наслідок, – демографічне навантаження на земельні ресурси.

Таким чином відзначимо, що в сучасний період головним чинником, що впливає на розвиток сільської місцевості є суспільно-географічний, і, що важливо, найбільшу вагу має фактор місця.

За вказаними вище даними проведено районування території Херсонської області за особливостями розвитку СМ. Результати представлено на рисунку 1.

Особливості СМ дозволяють виділити три райони, які відрізняються за розташуванням, територією, адміністративним складом.

Південно-західний район. До його складу входять Білозерський, Цюрупинський, Голопристанський, Скадовський райони, Херсонська та Новокаховська міськради. Знаходиться в межах найбільшого впливу міських поселень. Відрізняється найвищими показниками ЯЖ СН, про що свідчить середній розмір сільського поселення – від 730 осіб в Скадовському районі до

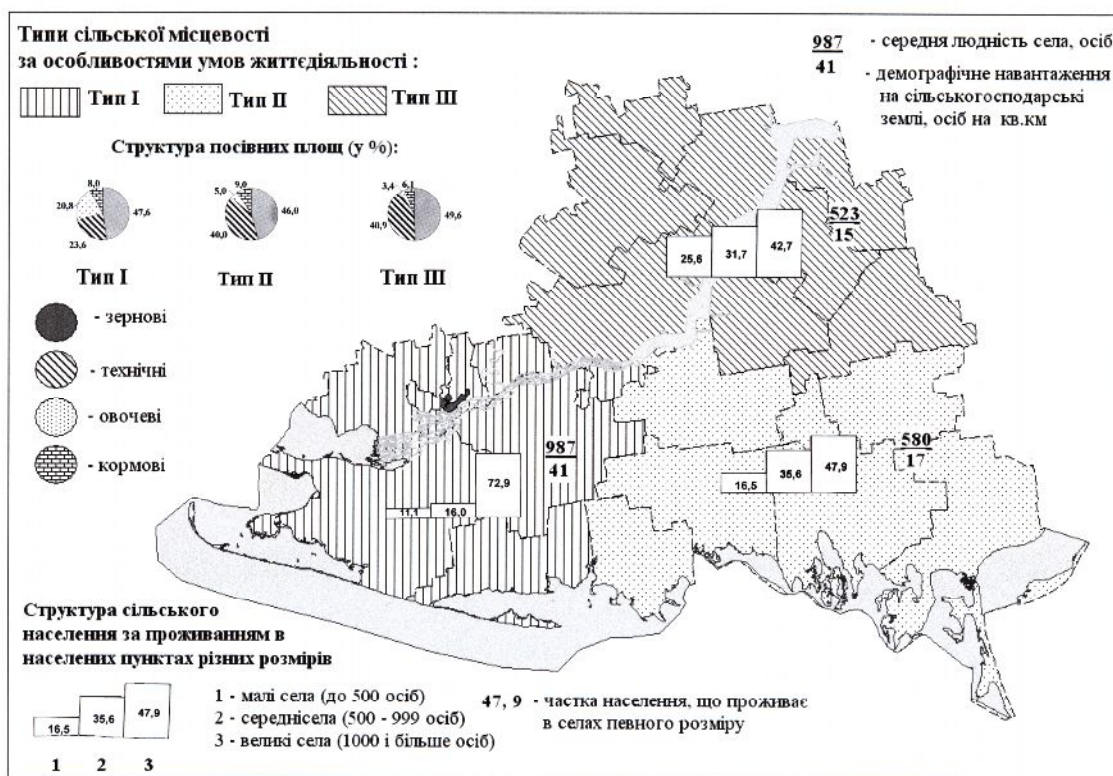

Рис. 1. Районування території Херсонської області за особливостями розвитку сільської місцевості.

1303 в Цюрупинському. Для цього району також найвища в області лісистість, частка нових житлових будинків в СМ, незначне скорочення, а в Херсонській міськраді – навіть збільшення СН.

Південно-східний район включає Каховський, Чаплинський, Каланчацький, Новотроїцький, Генічеський та Іванівський райони. Головною ознакою цього регіону Херсонської області є високий показник зрошення (Північнокримський та Каховський канали). Середня людність сільських поселень коливається у межах, близьких до середньообласного показника (660 осіб). Так, цей найважливіший (на думку авторів) показник розвитку СМ коливається від 395 осіб в Іванівському районі до 756 в Каховському.

Північно-східний район. Складається із Бериславського, Великоолександрівського, Високопільського, Нововоронцовського, Горностаївського, Великолепетиського, Нижньосірогізького та Верхньорогачицького районів Херсонської області, які компактно розташувалися на півночі правобережної та північному сході лівобережної частини області.

Для групування чинників функціонування СМ, редукції великої кількості статистичних показників, найбільш дієвим є факторний аналіз [2, 6].

Проведений факторний аналіз якісних показників існування СМ Херсонської області, дозволив виділити 4 групи факторів, які в цілому накопичують 85% відсотків накопичених даних.

Фактор перший – «демографічно-позиційний». Включає в себе наступні ознаки: відносне географічне положення (топологічна відстань до обласного центру) та СГП (центральне, субпериферійне, глибинне, периферійне), оцінене нами в балах.

Ці дві ознаки формують так звану «позиційну» підгрупу першого фактора. Друга підгрупа об'єднує демографічні характеристики СН (зміна чисельності населення та сальдо міграцій), а також сильно пов'язаний із демографічною особливістю місцевості розселенська ознака – середня людність села.

Друга група чинників – «соціально-економічна». Включає в себе ознаки: частка міського населення, розмір середньої плати в сільському господарстві (2002-2005 рр.) та обсяги введення житла на одну особу (середньозважений показник за 2002-2005 рр.) і частка працездатного СН, працюючого в містах (у %).

Третя група чинників – «водно-меліоративна». Включає в себе дві, значною мірою пов'язані ознаки: частка водних ресурсів в структурі ПРП та частка зрошувальних сільськогосподарських земель.

Четверта група – «грунтово-виробнича». Об'єднує чинники, які значною мірою визначають життя СМ і зумовлюють потребу в трудових ресурсах: бонітет ґрунтів та пов'язані із ним виробничі ознаки сільського господарства, а саме – спеціалізацію та товарність виробництва.

Висновки. За результатами регресійного аналізу встановлено, що ознаками, які виявились найбільш вагомими, для оцінки територіальної диференціації життєвого середовища СН є: відносне транспортно-географічне положення та композитне СГП. Сучасні тенденції розвитку сільської місцевості Херсонського регіону дозволяють відзначити значні територіальні відмінності у геодемографічних процесах, аграрному виробництві, інфраструктурному забезпеченні та антропогенній трансформації довкілля, що, відповідно, вимагає суттєвої диференціації заходів соціальної та економічної політики в СМ. Погіршення показників формування сільського населення відбувається у напрямку „Центр–Периферія». Стосовно тяжіння СН до міського, то ми вважаємо, розвиток СМ (принаймні в Херсонській області) все більше залежить від соціально-економічних процесів, осередками яких є міста.

1. Гукалова И. В. Качество жизни населения: новое видение задач общественной географии / И.В.Гукалова // Новые географические знания и направления исследований. – К. : Академ-периодика, 2006. – С. 44-50.
2. Жуковская В. М. Факторный анализ в социально-экономических исследованиях / В.М.Жуковская, И.Б.Мучник. – М. : Статистика, 1976. – 152 с.
3. Крючков В. Г. Территориальная организация сельского хозяйства. Проблемы и методы экономико-географического исследования / В.Г.Крючков. – М. : Мысль, 1978. – 272 с.
4. Мальчикова Д. Вплив функціональних особливостей територіальних систем сільського розселення на якість життя населення / Д. Мальчикова, О. Машкова // Часопис соціально-економічної географії : зб. наук. праць. – Харків : ЕКОГРАФ, 2007. – Вип. 3(2) – С. 188-190.
5. Прибиткова І. М. Основи демографії: посібн. для студентів гуманітарних і суспільних факультетів вищих навчальних закладів / І.М.Прибиткова. – К. : Артк, 1995. – 256 с.
6. Харман Г. Современный факторный анализ / Г. Харман. – М. : Статистика, 1972. – 486 с.